

Święty władca Wołoszczyzny – Neagoe Basarab (1512–1521). Analiza porównawcza postaci na podstawie obrazu z kolekcji klasztoru św. Katarzyny na Górze Synaj

Saint Wallachia's ruler – Neagoe Basarab (1512–1521). A comparative analysis of the figures, based on a painting from the collection of St. Catherine's Monastery on Mount Sinai

DOI: <https://doi.org/10.21697/an.16218>

NATALIA WOSZUK
MUZEUM ZAMOYSKICH W KOZŁÓWCE
ORCID: 0000-0001-8752-869X

Wiek XVI był dla Wołoszczyzny krytycznym okresem zmian polityczno-gospodarczych: czasem powolnego upadku dynastii Basarabów, jak również końca suwerenności południowej krainy historycznej dzisiejszej Rumunii¹. Postępujące uzależnienie Wołoszczyzny względem Imperium Osmańskiego, nieustające walki wewnętrzne toczące pomiędzy możnymi rodami magnackimi oraz dziedziczno-elekcyjny system sukcesji są trzema głównymi aspektami, które przyczyniły się do

przerwania ciągłości dynastycznej i objęcia władzy przez Neagoe Basaraba.

Genealogia rodu Basarabów (1330–1659) zgodna z historiografią rumuńską, przedstawioną chociażby w chronologii krytycznej władców Wołoszczyzny i Mołdawii ukazuje sylwetki czterdziestu trzech panów, wywodzących się z linii krwi Basaraba I Założyciela (zm. 1352)². Constantin Rezachevici rozdzielił przedstawicieli dynastii Basarabów z linii Danowiczów oraz Drakulów od władców pochodzących z bojarskich, możnych rodów szlacheckich Craiovești, Brâncovenesti i Mohylów.

Oslabienie władzy centralnej, wzrost znaczenia szlachty, ale przede wszystkim

1 J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 143–145; C. Neagoe, *Prima încercare de transformare în pașalâc a Țării Românești: episodul Mehmed bey (1522)*, „Danubius”, vol. 22, 2004, s. 25–32.

2 C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor români din Țara Românească și Moldova a. 1324–1881*, vol. 1, București 2001; I. Czamańska, *Basarabowie*, w: *Słownik dynastii Europy*, red. J. Dobosz, M. Seweryński, Poznań 1999, s. 55–58; D.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București 1973, s. 10.

poparcie płynące z Imperium Osmańskiego umożliwiły Neagoe Basarabowi przejęcie władzy na Wołoszczyźnie. Podawał się za syna Basaraba IV Młodego (1477–1481; 1481–1482), jednakże dziś z całą pewnością uznać należy, że był on dzieckiem marszałka Pârvu Craiovescu³. Fałszowanie już za życia tego władcy genealogii, by zbliżyć go do wołoskich dynastów, miało przede wszystkim dwa cele. Po pierwsze, było próbą załagodzenia konfliktu wewnętrznego wywołanego przez bojarski spisek, tj. obalenie Władysław V Młodego (1510–1512) przy wsparciu wojsk tureckich i przejęcie władzy przez rodzinę Craiovești⁴. Po drugie, miało udowodnić i poprzeć prawo do sprawowania rządów.

System dziedzicznej elekcji wytworzony po śmierci Mikołaja Aleksandra (1352–1364) sprawił, że każdy z Basarabów zarówno prawowity, pierwotny dziedzic, jak i bastard, miał realną szansę na objęcie władzy. To z kolei prowadziło do częstych zmian polityczno-dynastycznych⁵.

Neagoe Basarab, pierwszy władca spoza dynastii, wstępujący na urząd w wyniku zbrojnego przejęcia władzy po bitwie pod Bukaresztem w 1512 r., musiał utrzymać i ugruntować swoją pozycję w księstwie. W tym celu gospodar skutecznie wykorzystywał wszelkie dostępne i stworzone na potrzeby Basarabów narzędzia polityczne. Legenda dynastyczna oraz sztuka dworska, umożliwiały mu zatem nie tylko szerzenie

propagandy władzy, ale także podkreślenie siły i ciągłości dynastii⁶.

Neagoe Basarab po objęciu władzy dążył przede wszystkim do utrzymania pokoju, rozwoju kraju, wspierania handlu i rzemiosła, a politycznie starał się zrównoważyć tureckie zwierzchnictwo, któremu podlegał, poprzez utrzymywanie stosunków dyplomatycznych z chrześcijańskimi państwami Europy łacińskiej. Pomimo opłacania trybutu wobec Imperium Osmańskiego pozostawał w dobrych stosunkach z Węgrami, nawiązywał kontakty z Wenecją oraz Rzymem, a nawet pośredniczył w próbach załagodzenia konfliktu pomiędzy Kościołem prawosławnym, który reprezentował, a Kościołem katolickim⁷. W 1519 r. Neagoe Basarab wysłał ambasadora do Leona X, który przekazał papieżowi deklarację udziału wojsk wołoskich w świętej wyprawie przeciwko Selimowi I Groźnemu⁸.

Neagoe Basarab wychowany w duchu prawosławia w środowisku dworu wołoskiego zasłynął na polu kultury oraz religii⁹. Był kontynuatorem drogi obranej przez największych gospodarów: Mircea I Starego (1358–1418), Władysław III (1431–1476) czy Radu IV Wielkiego (1467–1508). Zapoczątkował budowę kompleksu klasztornego i cerkwi metropolitarnej w Curtea de Arges. Odnowił monastyr na wyspie jeziora Snagov. Znany był również jako fundator oraz hojny wspomożyciel prawosławnych klasztorów na Wołoszczyźnie, a także na Bałkanach¹⁰. Monastery

3 L. Boia, *Dlaczego Rumunia jest inna?*, tłum. J. Kornaś-Warwas, Kraków 2016, s. 399; P. Panaitescu, *Incepăturile istoriografiei în Ţara Românească*, in: *Studii şi Materiale de Istorie Medie*, ed. D. Mioc, St. Ştefănescu, vol. 5, Bucureşti 1962, s. 198.; G. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti 1958, s. 24.

4 N. Iorga, *Istoria Românilor*, Bucureşti 1996, s. 202; C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. 2: 1352–1606, Bucureşti 1976, s. 225–226; L.M. Ilie, *Neagoe Basarab and the Succession to the Throne of Wallachia*, „Analele Universităţii din Bucureşti”, vol. 53, 2004, s. 37–52.

5 M. Cazacu, *Drakula*, tłum. B. Biały, Warszawa 2007, s. 93–94.

6 R.N. Lupu, *De la Mircea cel Bătrân la Neagoe Basarab. Raporturile dintre domnie şi biserică în Ţara Românească*, Târgovişte 2014, s. 36.

7 N. Manole, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, „Studii”, vol. 19, 1966, nr 4, s. 745–764.

8 Tamże, s. 759.

9 M. Goina, *Medieval Political Philosophy in a Sixteenth-Century Wallachian Mirror of Princes: The Teachings of Neagoe Basarab to His Son Theodosie*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 92, 2014, s. 25–43.

10 G. Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din Mănăstirile Muntelui Athos 1372–1658*, Bucureşti 1937, s. 42.

1. *Neagoe Basarab przed obliczem św. Nefona II*, wewnętrzna strona wieka relikwiarza św. Nefona II, 1515–1520., tempera na desce, warsztat wołoski, kolekcja klasztoru św. Dionizego na Górze Athos. Fot. za A.I. Sullivan, *Donors and donations in sixteenth-century Wallachia and Moldavia*, „Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa”, vol. 68, 2023, nr 1, s. 25

w miejscowościach Tismana, Cotmeana, Vişina czy Dobruşa otrzymały z jego woli nowe elementy wyposażenia, liczne przedmioty kultu religijnego oraz datki pieniężne.

Był również dobrodziejem klasztorów na górze Athos, skąd w 1517 r. wypożyczył i sprowadził do monasteru Dealu relikwiarz z kośćmi św. Nefona II¹¹. Wydarzenie to upamiętnia podobizna władcy, widoczna na wewnętrznej stronie wieka relikwiarza (il. 1).

Związki gospodarów ze Świętą Górą – ośrodkiem bizantyńskiego monastycyzmu, wpisują się w długą tradycję patronatu nad klasztorami Athos wśród władców Wołoszczyzny i Mołdawii. Nasilone po

upadku Konstantynopola kontakty wołosko-athoskie Basarabowie kontynuowali w XVI w. Dla przykładu, na kamiennej inskrypcji znajdującej się w klasztorze św. Dionizego odnaleźć można imię następcy Neagoe Basaraba – Radu VII Paisie (1535–1545), który został uhonorowany przez mnichów i wymieniony jako dobrodziej i sponsor monasteru¹². Góra Athos jest miejscem świętym o szczególnym znaczeniu, jednakże wizerunek odnaleziony w klasztorze św. Katarzyny na Górze Synaj (il. 2) udowadnia, że zasięg fundacyjny Neagoe Basaraba nie ograniczał się wyłącznie do obszaru europejskiego.

11 E. Preda, *Dicţionar al sfinţilor ortodocşi*, Bucureşti 2000, s. 217; P. Panaitescu, *Inceputurile istoriografiei...*, dz. cyt., s. 204–207.

12 D. Liakos, *Byzantine and Post-Byzantine Athonite Dedicatory Inscriptions in Historical and Archaeological Context*, in: *Texts/Inscriptions/Images-Art Readings*, ed. E. Moutafov, J. Erdeljan, Sofia 2017, s. 170.

2. Adoracja Maryi z Dzieciątkiem – Neagoe Basarab z rodziną, wieko skrzyni, 1512–1521, tempera na desce, warsztat wołoski, kolekcja klasztoru św. Katarzyny na górze Synaj. Fot. za A.I. Sullivan, *Donors...*, dz. cyt., s. 27

W 2020 r. Alice Isabella Sullivan na stronie Uniwersytetu Michigan poinformowała o odkryciu wizerunku Neagoe Basaraba w zbiorze ikon Archiwum Synajskiego¹³. Atrybucja dzieła jest bezsporna – deskę przechowywaną w klasztorze św. Katarzyny cechuje szereg elementów wspólnych, tj. typowych, dla sztuki wołoskiej.

Ikona była pierwotnie określona jako rosyjska, osiemnastowieczna Adoracja Matki Bożej Zwycięskiej w typie *kyriotissy*. Jedyna zaktualizowana informacja na temat obiektu dotyczy datacji – zmienionej na XVI w. Należy przypuszczać, że malowidło powstało za panowania Neagoe Basaraba, a zatem pomiędzy 1512 a 1521 r. Widoczna na stronie archiwum czarno-biała fotografia wykonana w 1963 r. nie pozwala na porównanie kolorystyki obrazu. Dostępny opis określa zgrupowane po obu stronach Maryi postacie jako bogato odzianych adorantów, nie wymieniając z imienia żadnej z osób. Brak również informacji o warsztacie, wymiarach obiektu, a typ ikonograficzny

Maryi z Dzieciątkiem Jezus, jak zauważa Alice Sullivan, przypomina raczej *Blacherniotissę* niż *Kyriotissę*. Matka Boża ukazana jest bowiem w charakterystycznej półpostaci, w modlitewnej postawie orantki¹⁴.

Widoczne na ikonie ślady po mocowaniach zawiasów sugerują, że dzieło odkryte w zbiorach klasztoru św. Katarzyny na Górze Synaj, analogicznie jak w przypadku relikwiarza św. Nefona II, było ozdobą wewnętrznej strony wieka skrzyni. Prawdopodobnie wewnątrz niezachowanego dziś kufra znajdowały się ofiarowane przez Neagoe Basaraba dary, takie jak naczynia liturgiczne, ikony, rękopisy czy też tkaniny.

Zachowane w dobrym stanie malowidło (il. 2) pozwala na rozpoznanie ośmiu klęczących postaci, skupionych na modlitwie i kierujących całą swoją uwagę ku Matce Bożej z Dzieciątkiem Jezus. Adoranci podzieleni zostali na dwie grupy. Po prawicy Chrystusa i Maryi odmalowano kolejno od lewej: Neagoe Basaraba i jego trzech synów od najstarszego i najwyższego (Teodozjusz, Piotr i Jan). W lustrzanym odbiciu ukazana została grupa kobiet: małżonka

13 Nr inw. Icon. Inv. 1245(x). A.I. Sullivan, *A New Discovery in the Michigan Sinai Archive, History of Art Visual Resources Collections*, University of Michigan 2020, <https://lsa.umich.edu/histartvrc/news-events/all-news/search-news/a-new-discovery-in-the-michigan-sinai-archive.html> [dostęp 24 II 2024]; The Sinai Digital Archive, *Adoration of the Kyriotissa (Lid of a Box)*, <https://www.sinaiaarchive.org/s/mpa/item/23905#?c=0&m=0&s=0&cv=0&xywh=-357%2C-78%2C8333%2C3981> [dostęp 24 II 2024].

14 A.I. Sullivan, *Donors and Donations in Sixteenth-Century Wallachia and Moldavia*, „*Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa*”, vol. 68, 2023, nr 1, s. 15–46; A. Tradigo, *Icons and Saints of the Eastern Orthodox Church*, Los Angeles 2008, s. 172; *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, London 2005, s. 209.

3. Dobromir z Târgoviște, *Portret wotywny rodziny Neagoe Basaraba*, 1526 r., fresk z cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej w Curtea de Argeș, Muzeum Narodowe Historii Rumunii w Bukareszcie. Fot. za <https://galeriaporetelor.ro/item/neagoe-basarab-despina-milita-si-copiii-lor/> [dostęp 13 XII 2023]

hospodara Milica Despina pochodząca z serbskiego rodu Branković oraz córki: najstarsza Stana, średnia Ruxandra i najmłodsza Angelina¹⁵.

Dzieło zdradza wyraźne cechy sztuki włoskiej, a maniera artystyczna, sposób pogrupowania postaci i detale strojów przywodzą na myśl fresk fundacyjny z cerkwi metropolitarnej w Curtea de Argeș¹⁶ (il. 3). Dekoracja malarska cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej ukończona została pięć lat po śmierci Neagoe Basaraba w 1526. Pomimo zniszczeń monasteru, dokonanych m.in. na skutek najeźdu wojsk transylwańskich pod wodzą Gabriela Batorego (1611 r.), zachowanych zostało trzydzieści pięć oryginalnych, średniowiecznych fresków¹⁷. W 1881 r. francuski architekt, konserwator i honorowy członek Akademii Rumuńskiej (rum. *Academiei Române*) André Lecomte du Noüy zdecydował o zdjęciu i restauracji ocalałych fresków ze ścian i przeniesieniu ich do przestrzeni muzealnej¹⁸. Obecnie dzieła są przechowywane w Muzeum Narodowym Sztuki Rumunii (rum. *Muzeul Național de Artă al României*) oraz

4. *Neagoe Basarab z synami*, przerys fresku z cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej w Curtea de Argeș. Fot. za A. Alexianu, dz. cyt., s. 180

w Muzeum Narodowym Historii Rumunii (rum. *Muzeul Național de Istorie a României*) w Bukareszcie. Fresk fundatorski¹⁹ pierwotnie stanowił część dekoracji narteksu cerkwi wypełnionej galerią wizerunków władców wołoskich²⁰. Obecnie w świątyni znajduje się współczesna kopia tego dzieła.

Porównując oba XVI-wieczne obrazy (il. 2–3), jesteśmy w stanie rozpoznać konkretne osoby bez znajomości staro-cerkiewno-słowiańskich napisów, potwierdzających ich atrybucje²¹. Ikonografia wypracowana na przestrzeni lat w średniowiecznym malarstwie włoskim wyróżnia Neagoe Basaraba spośród innych Basarabów²². Elementami charakterystycz-

15 A. Efremov, *Icoane românești*, București 2002, s. 37; tenże, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, „Buletinul Monumentelor Istorice”, vol. 40, 1971, nr 1, s. 41; J. Erdeljan, *A Note on the Ktitorship and Contribution of Women from the Branković Dynasty to Cross-Cultural Connections in Late Medieval and Early Modern Balkans*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности”, т. 44, 2016, s. 68–69; I.-R. Mircea, *De l'ascendance de Despina, épouse du voïvode Neagoe Basarab. À propos d'une inscription slavonne inédite*, „Romanoslavica”, vol. 10, 1964, s. 435–437; M. Coman, *În scaunul vechilor domni. Discurs politic și formular de cancelarie în hrisoavele lui Neagoe Basarab*, în: *Mărturii. Frescele Mănăstirii Argeșului*. Catalog expozițional, ed. E. Cernea, L. Pătrășcanu, București 2012, s. 36–41.

16 A. Văetiș, *Portretistica votivă a lui Neagoe Basarab*, în: *Sfântul voievod Neagoe Basarab – ctitor de biserici și cultură românească*, ed. N.C. Cădă, București 2012, s. 189–225.

17 C. Ungureanu, *Biserica Mănăstirii Argeșului. Re(in)staurare, muzeificare și mit național*, „Arhitectura”, vol. 644, 2013, nr 2, s. 154–159.

18 Lucian Boia, dz. cyt., s. 407.

19 Muzeum Narodowe Historii Rumunii w Bukareszcie nr inw. 131510, 233 cm × 147 cm.

20 Galeria de Artă Veche Românească, Muzeul Național de Artă al României MNAR, wizualizacja wnętrza cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej w Curtea de Argeș i oryginalnego położenia fresków: <https://www.youtube.com/watch?v=kmN2ifZTf0> [dostęp 11 I 2024]; katalog obiektów ruchomych, wpisanych na listę Narodowego Dziedzictwa Kulturowego: <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=pictura--Tablou-votiv-al-familiei-lui-Neagoe-Basarab&k=36FED3542D5745CBBA69CFF-6305CF747> [dostęp 12 I 2024].

21 A. Efremov, *Portrete de donatori...*, dz. cyt., s. 41; A. Văetiș, dz. cyt., s. 191.

22 Na Wołoszczyźnie zachowane są również inne wizerunki Neagoe Basaraba, które odchodzą od

5. Mistrz Dobromir Młodszy z Târgoviște, Neagoe Basarab z synem Teodozjuszem oraz Mircza Pasterz, fresk, poł. XVI w., cerkiew św. Neagoe Basaraba, św. Antima Ivireanu i Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny w Snagov. Fot. za I.N. Sava, dz. cyt., s. 196

6. Mistrz Dobromir Młodszy z Târgoviște, Neagoe Basarab z synem Teodozjuszem oraz Mircza Pasterz z synami: Piotrem Młodym (1559–1568), Radu (1549–1591), Mirczą (ur. 1550) oraz żoną Chajną (1525–1588), fresk, po poł. XVI w., cerkiew św. Neagoe Basaraba, św. Antima Ivireanu i Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny w Snagov. Fot. za I.N. Sava, dz. cyt., s. 198–199

nymi dla postaci świętego hospodara są strój oraz fryzura, rzadziej figura syna – de-sygnowanego następcy.

Nieodłącznym atrybutem Neagoe Basaraba jest długi ceremonialny kaftan (il. 1–6) o szerokich rękawach²³. Szata z dużym, opadającym na ramiona prostokątnym kołnierzem jest obszyta na krawędziach złotą, bogato dekorowaną bordiurą. To charakterystyczne odzienie przywodzi na myśl bizantynizujące stroje określane mianem *granața*, w których prezentowani byli władcy Mołdawii²⁴. Czerwona spodnia szata (il. 3) przypomina natomiast cesarski *divetesion*²⁵. Szerokie rękawy wierzchniego kaftana ozdobione złotymi pasami, obecność haftowanego orła, obszycie dolnej części odzienia czy diadema, która jest pochodną lorosu i przechodzi pionowo od szyi do stóp władcy – wszystkie te elementy nawiązują do tradycji bizantyńskiej i są rozpowszechnione w sztuce krajów bałkańskich²⁶. Podobieństwo tego typu ubioru można zaobserwować chociażby na

wypracowanej przez władcę ikonografii. Dzieła te są jednak znacznie późniejsze, np. fresk z monasteru Hurezi z lat 1692–1694 czy fresk z cerkwi królewskiej w Targoviste datowany na 1702 r.

23 A. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol. 1, București 1971, s. 177.

24 E. Kocój, *Świątynie. Postacie. Ikony*, Kraków 2006, s. 315.; I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, in: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, ed. Ș.S. Gorovei, Suceava 2003, s. 117–129; T. Sinigalia, *Pictura murală din Moldova secolului al XV-lea*, in: *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, ed. R. Theodorescu, M. Porumbu, vol. 1, București–Cluj–Napoca 2018, s. 184–195.

25 W. Ostasz, *Późnosredniowieczne ubiory bizantyńskich elit władzy i ich recepcja w Serbii i Bułgarii*, „Prace historyczno-archiwalne”, t. 18, 2006, s. 5–32; P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 3, Washington 1973, s. 119.

26 S. Redford, *Byzantium and the Islamic World 1261–1557*, in: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, ed. H.C. Evans, New York 2004, s. 389–413; W. Molè, *Sztuka Słowian Południowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 102–128.

przykładzie szesnastowiecznych fresków z monasteru Dobrovăț – wizerunku Stefana III Wielkiego (1433–1504), jak i klasztoru Sucevița – gdzie przedstawiony został Aleksander Dobry (1400–1432). Bizantyński ceremonialny kaftan znamionujący postać Neagoe Basaraba widoczny jest również na freskach w Ostrowie i Snagov.

W monasterze położonym na wyspie jeziora Snagov, Neagoe Basarab (il. 5–6) został zestawiony z Mirczą Pastrzem (zm. 1559), władcą wywodzącym się z dynastii Basarabów, odzianym w przypisany prawowitym członkom dynastii szesnastowieczny strój reprezentacyjny. Ubiór znamionujący ówczesnych gospodarów składał się z dwóch elementów. Pierwszym jest długa, spodnia szata o obcisłych i dopasowanych do rąk rękawach, z niewielkim kołnierzykiem, zapinana z przodu na rząd drobnych guzików. Drugi element stanowi natomiast wierzchni kaftan z wylotami, tj. rozciętymi na wysokości ramion długimi, opadającymi do ziemi rękawami²⁷.

Na freskach ze Snagov Neagoe Basarab pełni określone funkcje. Jest osobą, która odbudowała zniszczony monaster, a wspólnie z nim została również świętym patronem założenia. Mircza Pasterz dokonał natomiast renowacji świątyni, dlatego też władcy mają pełne prawo do trzymania razem modelu budowlanego. Co ważne, obydwa znajdujące się w przestrzeni cerkwi freski z wizerunkami fundatorów (il. 5–6) powstały po śmierci Neagoe Basaraba z polecenia Mirczy Pasterza. Dzieła historyzujące zachowały jednak w portrach wszelkie cechy indywidualne, określające osobę świętego władcy.

Charakterystyczne dla Neagoe Basaraba we freskach ze Snagov są: szata ozdobiona złotymi pasami bordiur z szerokimi trapezowymi rękawami, ale także

obecność złotego orła, fryzura w postaci rozdzielonych, silnie skręconych pukli włosów i wreszcie przedstawienie niewielkiej figury Teodozjusza (1521–1522) – ukochanego, najstarszego syna władcy.

Jak można zauważyć na tych kilku przykładach, obraz z wieka skrzyni, odnaleziony w zbiorach klasztoru św. Katarzyny na Górze Synaj (il. 2) najsilniej koreluje z dekoracją malarską wykonaną przez Mistrza Dobromira z Târgoviște (il. 3–4). Dzieła cechuje stylistyczne powtórzenie układu zgrupowanych postaci – kobiet i mężczyzn, ukazanie mandorli z wizerunkiem Maryi i Chrystusa w półpostaci czy charakterystyczne ustawienie wszystkich dzieci w skali hierarchicznej. Wyraziste twarze, misternie ułożone fryzury, przypominające peruki czy pełne detali stroje są elementami, które mogą wskazywać na pochodzenie obu dzieł z wołoskiego warsztatu Târgoviște.

Panel synajski wydaje się poprzedzać portret fundacyjny z Curtea de Argeș, który prawdopodobnie został ukończony pięć lat po śmierci Neagoe Basaraba, taką datę potwierdzić można na podstawie osoby Teodozjusza²⁹. Na obrazie z wieka skrzyni nosi on szaty zrównujące go z braćmi, natomiast na fresku wotywnym jest już ubrany w strój książęcy, naśladujący w detalach odzienie Neagoe, określające Teodozjusza jako następcę i spadkobiercę, który faktycznie objął władzę po śmierci swego ojca w 1521 r. Odnośnie do stroju Corina Niculescu zauważyła, że ubiór Neagoe Basaraba, zwłaszcza ten odmalowany w cerkwi metropolitalnej w Curtea de Argeș, legitymizuje władzę hospodara, a przy tym jest zgodny z realiami epoki³⁰.

Sztuka rozwijana w wołoskiej stolicy Târgoviște, tworzona na zlecenie dworu

27 A. Alexianu, dz. cyt., s. 162–163.

28 I.N. Sava, *Mănăstirea Snagov – Credință, Literatură și Legendă*, trans. A. Năstase, București 2007, s. 17–18.

29 A. Văetiș, dz. cyt., s. 213–214; V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București 2000, s. 166–169.

30 C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române, secolele XIV–XVIII*, București 1970, s. 127.

ukazuje zatem zupełnie wyjątkowy wizerunek całej rodziny Neagoe Basaraba. W panelu z Synaju w porównaniu do innych przedstawień z terytorium Wołoszczyzny niezwykle jest ukazanie postaci w pozycji na kolanach. Nie znamy dziś bowiem żadnego innego szesnastowiecznego dzieła, na którym wołoski władca ukazany byłby jako klęczący, pokorny sługa Boży trwający w modlitwie.

Zachowany obraz z klasztoru św. Katarzyny udowadnia jednak, że dzieła takie powstawały, były zamawiane i wykorzystywane w konkretnych celach. Układ postaci, proste gesty, a wreszcie komunikowane znaczenie: akt zawierzenia się Bogu, dziękczynienie i prośba o wstawiennictwo Najwyższego, łączą się ściśle z funkcją samego przedmiotu – daru przekazanego do miejsca świętego, do klasztoru na Górze Synaj, który został zbudowany w miejscu objawienia Boga jako gorejącego krzewu. Otwierający drewnianą skrzynię mnich za każdym razem widział wizerunek Neagoe Basaraba i jego najbliższej rodziny. Obraz miał tym samym zachęcać wspólnotę monastyczną na Synaju, która otrzymała ów dar, do modlitwy i wspomnienia darczyńcy.

Neagoe Basarab odmalowany został jako młody mężczyzna o krzaczastych brwiach, z „tatarskim” wąsem³¹. Długie włosy, opadające równomiernie na ramiona władcy, są misternie ułożone w rozdzielone i silnie skręcone pukle. Gospodar nosi na głowie wysoką, inkrustowaną kamieniami szlachetnymi koronę, która w prezentowanej formie nie ma odpowiednika w malarstwie wołoskim. Unikatowe insygnium, pozbawione charakterystycznych fleuronów czerpie wzorce z otwartej zachodnioeuropejskiej korony królewskiej³².

31 A. Alexianu, dz. cyt., s. 177.

32 L. Rotter, *Ubranie czy kostium – strój jako forma manifestacji władzy*, w: *Znak – symbol – rytuał. Doświadczenie władzy*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2012, s. 278; *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. 15, part.

Historycznie od XV w. za nadanie władzy gospodarowi odpowiadał sułtan Imperium Osmańskiego, w związku z czym przysługującym Wołochom atrybutami władzy były: *ışlic* – „korona” w postaci wschodniego kapelusza, berło oraz weksylium³³.

Wschodnie pochodzenie regaliów zmieniało ich znaczenie. Zachodnia, otwarta korona widoczna w wizerunkach Basarabów miała komunikować określone przesłanie, podkreślać potęgę sprawowanego urzędu oraz legitymizować władzę otrzymaną z woli Boga, a nie sułtana.

Postać św. Neagoe Basaraba stanowi jedno z najbardziej intrygujących ogniw na styku duchowości, polityki i sztuki w kontekście prawosławnego Wschodu i jego relacji z chrześcijańskim Zachodem. IkonoGRAFIA zgodna z klasycznym bizantyńskim typem „świętego władcy” zyskuje zupełnie inny wymiar w świetle hagiograficznych źródeł i ich polityczno-duchowego przesłania, które przekształca reprezentację w akt kulturowej medytacji nad władzą, świętością i dziedzictwem. Funkcja, jaką święty władca pełnił w kulturze wschodnio-chrześcijańskiej – był nie tylko pomazańcem Bożym, ale i mediatorem między niebem a ziemią, żywym uosobieniem porządku sakralnego – została oddana w ikonografii. Z tej perspektywy przedstawienia Neagoe z modelem cerkwi w dłoni nie stanowią jedynie gestu fundacyjnego, ale również są alegorią roli, jaką pełnił

1: 1358–1600, ed. N. Iorga, București 1911, s. 367–368; F. Nițu, *Prețuri de podoabe și orfevrărie din metal prețios în spațiul românesc (secolele XVI–XVII)*, București 2006, s. 125–138; E. Cernea, L. Pătrășcanu, *Mărturie. Frescele Mănăstirii Argeșului*, București 2012, s. 40–168; P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuții la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, „Studii. Revista de Istorie”, vol. 14, 1961, nr 1, s. 64.

33 M. Maxim, *L'empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des principautés roumaines au XVIe siècle*, Istanbul 2011, s. 109–145; M. Mehmet, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, „Studii. Revista de Istorie”, vol. 21, 1968, nr 4–5, s. 926.

„budowniczy królestwa Bożego na ziemi”. Powyższa interpretacja prowadzi zatem do pytania nie o to *jak* jest przedstawiony, ale *dlatego* właśnie tak: święty Neagoe Basarab staje się bowiem figurą legitymizującą model władzy, w której świętość i polityka są nierozdzielne.

Nie sposób zrozumieć znaczenia kultu Neagoe Basaraba bez odniesienia go do szerokiego zjawiska czci tzw. „świętych przodków” – władców kanonizowanych nie tylko ze względu na osobistą pobożność, ale również na rolę w umacnianiu tożsamości narodowej i religijnej. Neagoe, podobnie jak węgierski Stefan I Święty (969–1038) czy św. Ludwik IX (1214–1270) we Francji, staje się symbolem politycznego i duchowego fundamentu wspólnoty.

„Katechizm władzy” niegdyś przypisywany Neagoe Basarabowi, zawarty w traktacie *Pouczenia Neagoe Basaraba do syna jego Teodozjusza* (rum. *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*), nie tylko wyznacza ramy idealnej władzy chrześcijańskiej, ale także wskazuje na inspiracje płynące z różnych kręgów kulturowych – od bizantyńskiego ascetyzmu po renesansowe idee odpowiedzialności monarchy. W tym sensie Neagoe Basarab staje się punktem styku duchowego dziedzictwa Wschodu i Zachodu³⁴.

Bez wątpienia najbardziej zaskakującym aspektem kultu św. Neagoe Basaraba jest jego obecność w klasztorze św. Katarzyny na Górze Synaj. To niecodzienne zjawisko – obecność świętego władcy z Europy Wschodniej w jednym z najważniejszych centrów monastycyzmu pozaeuropejskiego – skłania do refleksji nad mechanizmami transferów kulturowych i hagiograficznych w obrębie świata prawosławnego. Warto w tym kontekście zastanowić się, czy wizerunek Neagoe Basaraba zachowany na

Synaju był wyłącznie rezultatem jego darów i protekcji dla klasztoru, czy stanowił także próbę stworzenia duchowego i kulturowego pomostu między Wołoszczyzną a światem arabskim. Gospodar ujęty w wiecznej modylitwie na wieku skrzyni jawi się bowiem jako figura uniwersalna – nie tyle narodowy święty, co „kosmopolityczny pielgrzym”, który łączy geografie i języki, podobnie jak wcześniej kult św. Katarzyny, św. Jerzego czy św. Mikołaja.

Postać Neagoe Basaraba nigdy nie była wyłącznie ikoną pobożnego władcy, ale stanowiła użyteczne narzędzie kulturowej dyplomacji i nośnik idei *sacrum*, wykraczający poza granice Gospodarstwa Wołoskiego. Przedstawienia Neagoe Basaraba spełniają funkcję estetyczną i narracyjną, jak również ideologiczną i teologiczną. Ikonologia władcy otwiera przestrzeń do refleksji nad tym, jak święci są wykorzystywani w kreowaniu wspólnot – lokalnych i ponadlokalnych – oraz jak ich kult może służyć jako medium dialogu między różnymi tradycjami chrześcijaństwa.

Neagoe Basarab pomimo krótkiego, dziewięcioletniego okresu sprawowania rządów nie popadł w zapomnienie. Został kanonizowany 8 lipca 2008 r. w Bukareszcie i dziś jest drugim świętym władcą wołoskim czczonym w Prawosławnej Cerkwi Rumuńskiej. Za jego panowania prawosławne życie duchowe, a wraz z nim sztuka, przeżywały okres rozkwitu. Neagoe Basarab wykazał się szeregiem niezwykle cennych umiejętności, w tym zdolności dyplomatycznych, które zapewniły naddunajskiemu księstwu erę pokoju i rozkwitu kulturalnego³⁵. Po jego śmierci w drugiej połowie XVI w. na Wołoszczyźnie został wprowadzony *muca-rer*, dający szanse na objęcie władzy wszystkim wystarczająco zamożnym bojarom

34 *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. A. Vidrașcu, București-Chișinău 2001, s. 144–151.

35 C. Noica, *Pagini despre sufletul românesc*, București 1991, s. 11–15.

i Basarabom³⁶. Danina w kwocie przekraczającej milion dukatów, składana na ręce sułtana Imperium Osmańskiego, miała gwarantować trzyletni okres sprawowania rządów na Wołoszczyźnie, co przyczyniło się do ostatecznego upadku budowanej przez Neagoe Basaraba ciągłości jego własnego rodu.

Hospodar, określany przez Nicolae Iorgę „Nowym Dawidem”, zasłynął jako dobrodziej mnichów wszystkich narodów. Trafne miano słusznie podkreśla zakres i liczebność fundacji Neagoe Basaraba, który został zapamiętany jako obrońca duchowości oraz patron kultury prawosławnej. Jeśli weźmie się pod uwagę ilość, skalę i zasięg fundacji królewskich, nie dziwi, że podobizny świętego władcy stanowią dziś najliczniejszą grupę przedstawień spośród wszystkich zachowanych na terenie Wołoszczyzny i poza nią wizerunków Basarabów.

Istniejące szesnastowieczne dzieła malarstwa umożliwiły powielenie charakterystycznej, rozpoznawalnej postaci świętego na dzisiejszych, współczesnych ikonach, powstałych w momencie kanonizacji Neagoe Basaraba. Dzieła te reprodukują

w niezliczonych kopiach wizerunek hospodara znany z fresku fundatorskiego z Curea de Arges. Z dłoni Basaraba zabrano jednak model świątyni. Monumentalna cerkiew, do dziś stanowiąca artystyczny i duchowy pomnik jego panowania, została zastąpiona zwojem z zapisanym przesłaniem władcy do narodu, które w tłumaczeniu brzmi: „Stańmy bracia w bojaźni Bożej i nie smućmy się w bitwie”³⁷.

Obraz z wieka skrzyni, odnaleziony stosunkowo niedawno w zbiorach klasztoru św. Katarzyny na Górze Synaj, daje nadzieję na kolejne odkrycia. Dzieło wołoskiego warsztatu, które być może wykonał sam Mistrz Dobromir z Târgoviște, nadal kryje wiele tajemnic, czeka na badania i pełne opracowane naukowe. Tablica z Synaju jest niezwykle ważnym elementem układanki, pozwalającym na pogłębienie studiów nad średniowieczną sztuką wołoską powstającą w obrębie dworu królewskiego. Stanowi również przyczynek do rozważań o aspekcie patronatu i powiązań łączących niziną krainę historyczną dzisiejszej Rumunii z obszarem greckim oraz kulturą bizantyńską.

36 J. Demel, dz. cyt., s. 168.

37 „Să stăm fraților în frica lui Dumnezeu și să nu ne întristăm în luptă”.

STRESZCZENIE

XVI-wieczny hospodar Neagoe Basarab był jednym z najczęściej portretowanych władców Wołoszczyzny. Monarcha o niepewnym pochodzeniu rządził Wołoszczyzną przez dziewięć lat i został zapamiętany jako władca mądry, pobożny i hojny. Za panowania Neagoe Basaraba wołoskie wpływy docierały do wspólnot monastycznych na górze Athos, w Jerozolimie a także na górze Synaj. W artykule poddano analizie tablicę (fragment drewnianej skrzyni) z wizerunkiem świętego Neagoe Basaraba i jego

SUMMARY

The 16th-century hospodar Neagoe Basarab was one of the most frequently portrayed rulers of Wallachia. A monarch of uncertain origins, he ruled Wallachia for nine years and was remembered as a wise, pious, and generous ruler. During the rule of Neagoe Basarab, Wallachian influence reached monastic communities on Mount Athos, Jerusalem, and Mount Sinai. The article analyzes a painting (a fragment of a wooden box) with the image of Saint Neagoe Basarab and his family. The work is kept in

rodziny. Dzieło jest przechowywane w klasztorze św. Katarzyny na górze Synaj. Analiza ikonograficzna obrazu i porównanie obiektu z zachowanymi, średniowiecznymi, freskowymi portretami tego władcy z terenów dzisiejszej Rumunii pozwalają na prześledzenie typu ikonograficznego prezentującego portret hospodara wołoskiego. Neagoe Basarab został kanonizowany w 2008 r. przez Rumuński Kościół Prawosławny, święty ten pozostaje jednak nieznaną poza terenami dzisiejszej Rumunii, podobnie zresztą jak dzieła malarstwa ściennego, przedstawiające portrety rodzinne i donacyjne w przestrzeniach średniowiecznych cerkwi Wołoszczyzny.

SŁOWA KLUCZOWE

Neagoe Basarab, Wołoszczyzna, sztuka średniowieczna, portret

the monastery of St. Catherine on Mount Sinai. Iconographic analysis of the painting and comparison of the object with the preserved medieval fresco portraits of this ruler from what is now Romania will allow us to trace the iconographic type presenting the portrait of the Wallachian hospodar.

Neagoe Basarab was canonized in 2008 by the Romanian Orthodox Church, but the saint remains unknown outside what is now Romania, as are the works of wall painting depicting family and donation portraits in the spaces of medieval Orthodox churches in Wallachia.

KEYWORDS

Neagoe Basarab, Wallachia, medieval art, portrait

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. 15, part. 1: 1358–1600, ed. Nicolae Iorga, București 1911.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie, ed. Anatol Vidrașcu, București–Chișinău 2001.

Ureche Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Petre Panaitescu, București 1958.

Opracowania

Alexianu Alexandru, *Mode și veșminte din trecut*, vol. 1, București 1971.

Boia Lucian, *Dlaczego Rumunia jest inna?*, tłum. Joanna Kornaś-Warwas, Kraków 2016.

Cazacu Matei, *Drakula*, tłum. Beata Biały, Warszawa 2007.

Cernea Emanuela, Pătrășcanu Lucreția, *Mărturii. Frescele Mănăstirii Argeșului*, București 2012.

Coman Marian, *În scaunul vechilor domni. Discurs politic și formular de cancelarie în hrisoavele lui Neagoe Basarab*, în: *Mărturii. Frescele Mănăstirii Argeșului. Catalog expozițional*, ed. Emanuela Cernea, Lucretia Pătrășcanu, București 2012, s. 36–41.

Czamańska Ilona, *Basarabowie*, w: *Słownik dynastii Europy*, red. Józef Dobosz, Maciej Jerzy Seweryński, Poznań 1999.

Demel Juliusz, *Historia Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

Drăguț Vasile, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București 2000.

Efremov Alexandru, *Icoane românești*, București 2002.

Efremov Alexandru, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, „Buletinul Monumentelor Istorice”, t. 40, 1971, nr 1, s. 41–48.

- Erdeljan Jelena, *A Note on the Ktitorship and Contribution of Women from the Branković Dynasty to Cross-Cultural Connections in Late Medieval and Early Modern Balkans*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности”, т. 44, 2016, s. 61–72.
- Giurescu Constantin C., *Istoria Românilor*, vol. 2: 1352–1606, București 1976.
- Giurescu Dinu C., *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București 1973.
- Goina Mariana, *Medieval Political Philosophy in a Sixteenth-Century Wallachian Mirror of Princes: The Teachings of Neagoe Basarab to His Son Theodosie*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 92, 2014, s. 25–43.
- Grierson Philip, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 3, Washington 1973.
- Ilie Liviu Marius, *Neagoe Basarab and the succession to the throne of Wallachia*, „Analele Universității din București”, vol. 53, 2004, s. 37–52.
- Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. Maria Vassilaki, London 2005.
- Iorga Nicolae, *Istoria Românilor*, București 1996.
- Kocój Ewa, *Świątynie. Postacie. Ikony*, Kraków 2006.
- Liakos Dimitris, *Byzantine and Post-Byzantine Athonite Dedicatory Inscriptions in Historical and Archaeological Context*, in: *Texts/Inscriptions/Images–Art Readings*, ed. Emmanuel Moutafov, Jelena Erdeljan, Sofia 2017, s. 159–186.
- Lupu Ramona Neașsa, *De la Mircea cel Bătrân la Neagoe Basarab. Raporturile dintre domnie și biserică în Țara Românească*, Târgoviște 2014.
- Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, „Studii”, vol. 4, 1966, s. 745–764.
- Maxim Mihai, *L’empire ottoman au nord du Danube et l’autonomie des principautés roumaines au XVIe siècle*, Istanbul 2011.
- Mehmet Mustafa, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, „Studii. Revistă de Istorie”, vol. 21, 1968, nr 4–5, s. 921–930.
- Mircea Ion-Radu, *De l’ascendance de Despi-na, épouse du voïvode Neagoe Basarab. À propos d’une inscription slavonne inédite*, „Romanoslavica”, vol. 10, 1964, s. 435–437.
- Molè Wojśław, *Sztuka Słowian Południowych*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Nandriș Grigore, *Documente românești în limba slavă din Mănăstirile Muntelui Athos 1372–1658*, București 1937.
- Neagoe Claudiu, *Prima încercare de transformare în pașalâc a Țării Românești: episodul Mehmed bey (1522)*, „Danubius”, t. 22, 2004, s. 25–32.
- Niculescu Corina, *Istoria costumului de curte în țările române, secolele XIV–XVIII*, București 1970.
- Nițu Florentina, *Prețuri de podoabe și or-fevrărie din metal prețios în spațiul românesc (secolele XVI–XVII)*, București 2006.
- Noica Constantin, *Pagini despre sufletul românesc*, București 1991.
- Ostasz Wiktor, *Późnosredniowieczne ubiory bizantynskich elit władzy i ich recepcja w Serbii i Bulgarii*, „Prace historyczno-archiwalne”, t. 18, 2006, s. 5–32.
- Panaiteșcu Petre, *Tezaurul domnesc. Contribuții la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, „Studii. Revista de Istorie”, vol. 14, 1961, nr 1, s. 49–86.
- Panaiteșcu Petre, *Inceputurile istoriografiei în Țara Românească*, in: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, ed. Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu, vol. 5, București 1962, s. 195–256.
- Preda Emil, *Dicționar al sfinților ortodocși*, București 2000.
- Redford Scott, *Byzantium and the Islamic World 1261–1557*, in: *Byzantium: Faith*

- and Power (1261–1557)*, ed. Helen C. Evans, New York 2004, s. 389–396.
- Rezachevici Constantin, *Cronologia critică a domnilor români din Țara Românească și Moldova a. 1324–1881*, vol. 1, București 2001.
- Rotter Lucyna, *Ubranie czy kostium – strój jako forma manifestacji władzy*, w: *Znak-symbol-rytuał. Doświadczenie władzy*, red. Józef Marecki, Lucyna Rotter, Kraków 2012, s. 267–310.
- Sava Ionel Nicu, *Mănăstirea Snagov – Creștină, Literatură Și Legendă*, trans. Aurelia Năstase, București 2007.
- Sinigalia Tereza, *Pictura murală din Moldova secolului al XV-lea*, în: *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, ed. Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, vol. 1, București–Cluj–Napoca 2018, s. 184–195.
- Solcanu Ion, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, ed. Ștefan S. Gorovei, Suceava 2003, s. 117–129.
- Sullivan Alice Isabella, *Donors and donations in sixteenth-century Wallachia and Moldavia*, „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa*”, vol. 68, 2023, nr 1, s. 15–46.
- Tradigo Alfredo, *Icons and Saints of the Eastern Orthodox Church*, Los Angeles 2008.
- Ungureanu Cosmin, *Biserica Mănăstirii Argeșului. Re(in)staurare, muzeificare și mit național*, „*Arhitectura*”, vol. 644, 2013, nr 2, s. 154–159.
- Văetiș Atanasia, *Portretistica votivă a lui Neagoe Basarab*, în: *Sfântul voievod Neagoe Basarab – ctitor de biserici și cultură românească*, ed. Nicolae Cristian Cădă, București 2012.
- Źródła internetowe**
- Galeria de Artă Veche Românească, Muzeul National de Artă al Romaniei MNAR, wizualizacja wnętrza cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej w Curtea de Argeș i oryginalnego położenia fresków: <https://www.youtube.com/watch?v=kmN-21fiZTfo> [dostęp 11 I 2024].
- Galeria Portretelor, MNIR <https://galeria-portretelor.ro/item/neagoe-basarab--despina-milita-si-copiii-lor/> [dostęp 13 XII 2023].
- Katalog obiektów ruchomych, wpisanych na listę Narodowego Dziedzictwa Kulturowego: <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=pictura--Tablou-votiv-al-familiei-lui-Neagoe-Basarab&k=36FED3542D5745CBBA69CFF-6305CF747> [dostęp 12 I 2024].
- Sullivan Alice Isabella, *A New Discovery in the Michigan Sinai Archive, History of Art Visual Resources Collections* University of Michigan 2020, <https://lsa.umich.edu/histartvrc/news-events/all-news/search-news/a-new-discovery-in-the-michigan-sinai-archive.html> [dostęp 24 II 2024].
- The Sinai Digital Archive, *Adoration of the Kyriotissa (Lid of a Box)*, <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/23905#?c=o&m=o&s=o&cv=o&xywh=-357%2C-78%2C8333%2C3981> [dostęp 24 II 2024].

Tekst zgłoszono: 14 XII 2024 r., zrecenzowano: 10 V 2025 r., zaakceptowano do druku: 11 VI 2025 r.